

FODOR ISTVÁN ÉS A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET, HONFOGLALÁSKOR ÉS KÖZÉPKOR KUTATÁSA¹

LANGÓ PÉTER²

Magyar Régészet 12. évf. (2023) 3. szám, pp. 46–51.

A magyar régészet kutatásában a koratörténeti emlékek iránti érdeklődés szorosan kapcsolódott a tudományos disciplina formálódásához. A korai magyar emlékek vizsgálatához kapcsolódó igény már a 18. századtól jelen volt (VÁSÁRY 2008), a 19. századtól pedig egyre nagyobb szerep hárult a régészeti kutatókra, amelyektől már akkor azt remélték a szakemberek, hogy segítségével pontosabban meghatározhatók lesznek a magyar vándorlás színterei. A 2021-ben elhunyt Fodor István munkássága számos tekintetben a nagy elődökkel állítható párba, hiszen tudományos életművének gerincét a magyar koratörténeti és középkori emlékek kutatása, valamint a szkítáktól a kunokig tartó Kárpát-medencei keleti kapcsolatrendszer vizsgálata nyújtotta, amihez szervesen kapcsolódott a középkori Magyar Királyság emlékeinek beható ismerete ugyanúgy, mint a kelet-európai és az Urálon túli őskori műveltségek kutatása. Ő teremtette meg azt a magyar koratörténethez kapcsolódó áttekintő jellegű régészeti kutatást, amely az őskortól a magyarság Kárpát-medencében való metelepedésig próbálta meg egységes horizontba rendezve leírni és elemző módon feltárni azokat a régészeti emlékeket, amelyek valamilyen formában kapcsolatba hozhatók a magyar etnogenezissel.

EGY KÜLÖNLEGES ÉLETÚT ÁLLOMÁSAI

Számos kérdésről ugyan már Fodor István munkásságát megelőzően is véleményt formáltak a régészek (FETTICH 1937; LÁSZLÓ 1961), ám e kutatást összegző módon ő öntötte egységes narratívába. Nélküle nem lenne olyan összefüggő és általános képünk, amit a későbbi kutatónemzedék finomíthatna, s amelynek fontos kérdésein tovább vitatkozhatna. A 19–20. századi magyar régészet koratörténeti és a 10. század emlékeihez kapcsolódó kutatásának kritikai áttekintését több szerző is elvégezte (LANGÓ 2005; RÉVÉSZ 2020, 25–70), de Fodor István munkásságának további jelentős része az ez utáni időszakhoz kapcsolódik, így értékelésére mindezidáig nem került sor.

A jelen cikk nem tekintheti feladatának azt, hogy Fodor István hatalmas életművéről,³ tudományos elképzeléseiről pontról pontra számot adjon. Ennek híján áttekintésem csak szempontokkal szolgálhat, hogy mit vesztett a magyar régészet az ő munkásságának megszakadásával.⁴

Fodor István a vajdasági Zentán született 1943-ban, azonban a háború viharait követően családjával a Szolnok megyei Kengyelre került. Ott járt általános iskolába, majd a közeli Törökszentmiklóson érettségi-

¹ Jelen tanulmány hosszabb (részletesebb hivatkozásokkal), Fodor István életútját is bemutató változata egy angol nyelvű kötetben fog megjelenni. A tanulmány második része a Magyar Régészet 2023/4 téli számában kerül közlésre, a rövidített angol változat pedig a Hungarian Archaeology 2023/4 téli számában.

² MKH BTK Régészeti Intézet, e-mail: lango.peter@abtk.hu

³ Tudományos életművének bibliográfiája 2003-ig a 60. születésnapja alkalmából a Móra Ferenc Múzeum kiadásában a tiszteletére megjelentetett Studia Archaeologica 9. kötetében található meg (MFMÉ 1984). A teljességre törekvő bibliográfiája (némely helyen betűtűvesztéssel és a 2010-es évek esetén nagyobb hiányokkal) a Fodor István emlékének szentelt orosz tanulmánykötetben jelent meg (KOSZTICINA 2021).

⁴ A tudós előtt tisztelgő magyar nekrológok közül ki kell emelni Révész László nemes tömörséggel írt visszaemlékezését (RÉVÉSZ 2021), a barát és pályatárs Németh Péter búcsúztató szavait, Takács Miklósnak a Fodor István megemlékezésére rendezett konferencián tartott emlékbeszédét, valamint a Fodor István szakmai örökségét tovább vivő pályatársak és tanítványok, Klima László és Türk Attila nekrológjait. Utóbbiakat a szerzők szíves engedelmével magam is felhasználhattam a dolgozatom megírása során (KLIMA 2021; 2021a; KLIMA & TÜRK 2021), amiért hálás köszönettel tartozom. Fodor István nemzetközi jelentőségét jelzi, hogy a Rosszijszkaja Arheologia 2021-es évfolyamában nekrológgal búcsúztak tőle (KOVALJEV & KUZMINIH 2021), és egy emlékkönyv is megjelent számos személyes visszaemlékezéssel (IVANOV 2021; BELAVIN & KRILASZOVA 2021; TISKIN 2021; IZMAJLOV 2021) és munkájának tudományos értékelésével (RUDENKO 2021).

zett (KLIMA 2021, 271). Már ekkor kitűnt a nyelvek, valamint a népi hagyományok és az ősi kultúrák iránti szeretetével, érdeklődésével (KLIMA 2021a, 1).

A gimnázium után a szegedi egyetemre jelentkezett, de egy ösztöndíj-lehetőséget megragadva Moszkvában, a Lomonoszov Egyetemen kötött ki, ahol történelem–régészet szakon tanult és három évig turkológiát is hallgatott a Keleti Nyelvek Intézetében (FODOR 2015, 45; 2021, 5; KLIMA & TÜRK 2021, 242). A Szovjetunióban ekkoriban négy egyetemen lehetett régészetet hallgatni – Leningrádban, Moszkvában, Kijevben és Taskentben – és évente 40–50 hallgató végzett ezekben az intézményekben (SER 2001). Fodor a korszak olyan kiemelkedő szakembereinek útmutatásával ismerhette meg a régészet titkait, mint Borisz Nyikolajevics Grakov, aki a vaskori népek, a szkíták és szarmaták akkoriban egyik legkiemelkedőbb szakértőjének számított (FODOR 1971; KOVALJEV & KUZMINIH 2021, 214), vagy témavezetője, Nyikolaj Jakovlevics Merpert, aki az Orosz Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kutatója volt (FODOR 2012). Az itt töltött évek meghatározták Fodor István későbbi sorsát és pályája alakulását. Érdeklődése kiterjedt a magyar koratörténettel kapcsolatba hozott keleti területek őskorára, a sztyeppe vaskori népeinek anyagi kultúrájára és a korai középkor pásztorkodó, állattartó közösségeinek történetére, régészetére is. Egyetemi tanulmányai során idősebb pályatársaival, például Alfred Haszanovics Halikovval is életre szóló jó kapcsolatokat alakított ki (IZMAJLOV 2021, 56–57; FODOR 1997a.). Szorgalmával és tehetségével kimagaslott a kortársak közül, amire utal az is, hogy a Szovjetunióban évente megrendezésre kerülő régészeti diákkonferencián 1966-ban díjat nyert a szkíta és szarmata fegyvereket elemző munkája, amely kitüntetésképp meg is jelenhetett az akkori legjelentősebb orosz nyelvű szaklapban, a Szovjetszkaja Arheologijában (FODOR 1969; 1969a). Talán máig Fodor István számít a legfiatalabb magyar kutatónak, akinek tanulmánya ebben a periodikában megjelenhetett. Szakdolgozatát Merperthez írta a korai bolgár-törökök régészeti emlékeiről, amelynek kutatásába már ekkor személyesen bekapcsolódott Alekszej Petrovics Szmirnov segítségével (FODOR 1975), s részt vett Hulas feltárásában (IZMAJLOV 2021, 57), amely a 12. század végén, 13. század elején pusztult el (PROHOROVA 1972; FODOR 1977, 15; 1980, 17; 1982, 57). Ezzel párhuzamosan Magyarországon is bekapcsolódott a régészeti kutatásokba, így egyetemi éve alatt részt vett a Visegrádon, Leányfalun és Esztergomban folytatott ásatásokon.

Az egyetemi éveket követően tért haza Magyarországra, és meg kellett küzdenie azért, hogy utat találjon a régészethez, pedig tudására és az orosz nyelvű szakirodalomban való jártasságára igencsak nagy szükség mutatkozott. A korábbi generációkban mindössze két olyan személy volt, aki valamelyest tájékozottsággal bírt és eligazodott a korabeli szovjet régészeti kutatások sokszínű kavalkádjában. A Szovjetunióban végzett két korábbi kutató közül ugyanis az egyik Bartha Antal volt (Molnár Erik aspiránusa),⁵ akinek tudománya kimerült abban (MESTERHÁZY 1993, 283; BARTHA 1975, 92), hogy vulgármarxista szemüvegen keresztül tekintett erre a korszakra (is) (BARTHA 1965; 1967; 1971), és az orosz nyelvű irodalomban olvasott véleményeket mindenféle súlypont nélkül egymás után sorolva adta közre (BARTHA 1961; 1965a; 1968; 1968a). Mindezt jól példázza az Erdélyivel közösen jegyzett tanulmánya – ez a korabeli magyar régészeti fórumokon példa nélküli volt –, amelyben pellengérré állították László Gyulát, számon kérve rajta, hogy az 1944-ben kiadott magyar koratörténeti munkája (LÁSZLÓ 1944), nem felel meg „*a népi demokratikus rend és a marxista szemléletű társadalomtudomány*” szellemiségének (BARTHA & ERDÉLYI 1961). Bartha szemlélete a rendszerváltozásig nem változott (BARTHA 1988), amit jól példáz Róna-Tas András bírálata is (RÓNA-TAS 1995, 207–213). 1990 után azonban Bartha „kabátot váltott” és hirtelen ráeszmélt a szovjet hatalom embertelen arcára, s ezt követően acsarkodva írt a szovjet világról (BARTHA 1996) – nem egy esetben szélsőségesen nacionalista folyóiratokban (pl.: BARTHA 1996a). Erdélyi István pedig Bartha kreatúrájaként tűnt fel (ERDÉLYI 1968), miközben a témában való járatlansága közismert volt (RÓNA-TAS 1995, 147–151). Erdélyi ekkoriban inkább a részletekben merült el (ERDÉLYI 1960; 1961; 1965; 1972; 1977), s hosszú ideig nem vállalkozott arra, hogy összefüggő áttekintést nyújtson a 10. század előtti magyarsághoz kapcsolódó emlékekről, amikor pedig igen, akkor ugyanúgy elégedetlenséget váltott ki ilyen jellegű összefoglalása

⁵ Molnár Erik magyar őstörténeti elképzeléseit sommásan legjobban éppen Fodor István foglalta össze: FODOR 2015, 55–58; KLIMA 2016, 22–23.

(RÓNA-TAS 1995, 147–151), mint az avar korszakkal kapcsolatos munkája (TOMKA 1988). A fiatalabb nemzedék, a László Gyula tanítványok – akik javarészt kortársai voltak Fodor Istvánnak – pedig csak Fodor István hazatérését követően jutottak el a Szovjetunióba hosszabb-rövidebb időre ösztöndíjasként⁶. Ebből adódóan kiemelt figyelem övezte a hazakerült fiatal szakember pályakezdését. 1967-től a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályán kapott állást, feladatként a magyar őstörténet régészeti emlékeinek kutatását kapta. Fodor belevetette magát a munka sűrűjébe, ezekben az években sorra jelentek meg tanulmányai, ismeretterjesztő írásai, recenziói magyar és idegen nyelveken (FODOR 1969b). A Magyar Nemzeti Múzeum által vezetett „A honfoglalás- és kora Árpád-kori nemzetségek és ispáni központok régészeti kutatása” című program keretén belül Kovács Lászlóval és Németh Péterrel közösen megkezdte a szabolcsi földvárnak és környezetének a kutatását (KOVÁCS & NÉMETH 1970; FODOR & NÉMETH 1972). A pályakezdés nem volt egyszerű, a múzeumi munka mellett ezért Fodor István fordításokat, tolmácsolásokat, sőt ha úgy adódott, még filmszerepet (és ehhez kapcsolódó beszerzéseket) is vállalt.⁷ Nem szakcikkbe, inkább regénybe illő részlet, ami sokat elmond a korszakról, hogy az 1968-ban készített, nagy költségvetésű magyar kosztümös történelmi film, az Egri csillagok számára például őt küldték ki Szamarkandba, hogy tevéket vásároljon (KOVALJEV & KUZMINIH 2021, 214).

Az első évek küzdelme azonban meghozta gyümölcsét: 1970-re zárta *le Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből* című munkáját, amely a tíz kötetesre tervezett Magyarország története című munka előtanulmányaként született meg (KOVALJEV & KUZMINIH 2021, 215; KLIMA 2021, 271). Később ez lett a kiindulópontja annak a népszerűsítő jellegű áttekintésnek, amely széles körben ismerté tette a nevét. A *Verecke híres útján...* számos kiadást ért meg nagy példányszámban, sikerét pedig mi sem jelzi jobban, mint hogy az 1980-as második kiadást követően a Corvina Kiadó érdemesnek találta arra, hogy németül és angolul is megjelenesse. Ez a szintézis hosszú ideig szolgált az egyetemi hallgatók, középiskolai tanárok és a történelem iránt érdeklődő szélesebb nagyközönség számára olyan kézikönyvként, amely áttekinti a magyarság néppé válásához vezető folyamatokat, bemutatja azokat a régészeti kultúrákat (és azok legjellegzetesebb emlékeit), nyelvészeti és néprajzi adatokat, amelyek segítségével megérthető a 9. század végén Kárpát-medencébe költöző magyarság eredőinek összetett volta. Ez a munka tekinthető talán munkássága első csúcspontjának. Ebben az időszakban is több tématerülethez kapcsolódtak az írásai, így számos további tanulmány megírásán dolgozott, amelyek érintették a finnugor nyelvű népekhez kapcsolódó régészeti kultúrák vizsgálatát, a keleti bolgár népcsoportok régészeti emlékeit, a magyar ős- és koratörténet kérdéseit, a 10. századi Kárpát-medence anyagi kultúráját és a 13. században beköltöző kunok hagyatékát. E kutatások eredményeinek döntő része alapvetésként él tovább, amelyet napjainkig használnak és hivatkoznak a szakemberek. Azt is érdemes kiemelni, hogy a Középkori Osztály és kutatógárdája éppen a fénykorát érte. Elég talán arra utalni, hogy a László Gyula-tanítvány Dienes István, Fodor idősebb pályatársa és kollégája, akivel szoros baráti kapcsolatot ápolt, 1972-ben jelentette meg szintén népszerűsítő jellegű összefoglalását a 10. századról (FODOR 1973), amit angol és francia nyelven is kiadtak (DIENES 1972; 1972a; 1972b). Számos nagy kiállítást is rendezett ekkoriban a Magyar Nemzeti Múzeum, Párizsban, Londonban, Belgrádban, Brüsszelben és Rómában mutatva be a 10. századi magyar emlékek sorát. A Középkori Osztályon Fodor István kollégája lett Méri István (FODOR 2013; 2013a), Kovalovszki Júlia (FODOR 2006; FODOR & BICZÓ 2014) és Parádi Nándor (FODOR 1997), akik munkásságát mindig is nagyra becsülte. László Gyula bizalmát és barátságát is magáénak tudhatta (FODOR 2001, 242–243; lásd [itt](#) és [itt](#); DOMONKOS 1986, 7) annak ellenére, hogy nem volt a szoroson vett László-iskola tagja (BALASSA 2001, 106–112; MESTERHÁZY 2021). A László Gyula által vallott régészeti néprajz különösen meghatározó volt szemléletére, amelynek oka részben az lehetett, hogy az kapcsolódott a gyermekkorában megismert paraszti életmódhoz és a szeretett alföldi tanyavilághoz (FODOR 2013, 29; 2015, 49; BELAVIN & KRILASZOVA 2021, 32), részben pedig az, hogy ugyanilyen jól illeszkedett a finnugor nyelvű (FODOR 1982, 99), valamint a sztyeppei szállásváltó pásztor életmódot folytatott közösségek régészeti hagyatékával kapcsolatos ismereteihez és saját ásatási tapasztala-

⁶ Ennek hátterére többek közt lásd a [László Gyula Archívum](#) 225–227. képeit.

⁷ Legismertebb szerepe talán Vitézy László 1982-ben bemutatott Vörös Föld című játékfilmjében volt; vö. KLIMA 2021a, 2.

lataihoz is (FODOR 1982, 91; 2001, 244–253). Mindez a szoros kötődés abban is kifejeződött, hogy később ő írta meg László Gyula szakmai életrajzát (FODOR 2001).

Erőfeszítéseit és hatalmas munkabírását látva újabb feladatokat kapott, amelyeket nagy lelkiismerettel látott el. 1974-től vállalt szerepet az egyetemi oktatásban. A Szegedi Tudományegyetemre (akkori nevén: József Attila Tudományegyetem) Trogmayer Ottó hívta, ezzel párhuzamosan szakszemináriumokat tartott az ELTE Finnugor Tanszékén. 1978-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának vezetésével bízták meg (RÉVÉSZ 2021). A tanítás és a hivatali teendők mellett tudományos munkássága sem lankadt, miközben minden évben folytatta a 10. századi temetők és az Árpád-kori települések feltárását.⁸ Szakított időt arra is, hogy hazai és nemzetközi konferenciákon előadjon, tudományos népszerűsítő tanulmányokat, idegen nyelvű értekezéseket, szakkönyveket írjon (FODOR 1977a). Munkáiban a régészeti ismeretein és a Szovjetunióban szerzett tapasztalatain túl nyelvészeti ismereteit is megcsillogtatta (FODOR 1977, 7–86; 1977a; 1983; 1991, 116–118). Munkássága ezen időszakában formálódott ki szintézisteremtő látásmódja, amit ő maga „komplex” (FODOR 2006a, 106; 2012a, 135) vagy „interdiszciplináris módszernek” nevezett, s később így jellemezte: „Magam inkább a tágabb horizontok felé kitekingető kutatók közé tartozom ... Amikor végignézem eddigi írásaim címét, magam is meglepődöm, hogy milyen sokféle témával foglalkoztam. Olyanokkal is, amelyek alapvető forrásai nem a történelem vagy a régészet tárgyköréből valók (oklevelem szerint régész és történelemtanár vagyok), hanem főként a néprajz, nyelvészet, vallástörténet adataira épülnek” (FODOR 2015, 48). 1980-ban nyújtotta be kandidátusi értekezését, amelyet két évvel később sikerrel megvédett (FODOR 1988). A leadás és a védés közti időben elkészítette *A magyar őstörténet kronológiája* című munkáját, amely máig fontos segédkönyv a koratörténettel kapcsolatos történeti és régészeti vizsgálatokhoz. Erejéből arra is telt, hogy az 1981-ben induló új régészeti periodika, a *Communicationes Archaeologicae Hungariae* egyik alapító szerkesztője legyen, és elvállalja az Ásatási Bizottság titkári funkcióit (MÁTYÁS 1985, 8). 1984-ben a Harvard Egyetemen vett részt muzeológiai továbbképzésen (RÉVÉSZ 2021). Ezt követően látott hozzá a Hajdú-Bihar és Szolnok megyei 10. századi sírleletek feldolgozásához, az anyag publikálását 1985-re tervezte (FODOR 1985, 244). A munka valószínűleg elhúzódott, majd pedig az addig regnáló főigazgató, Fülep Ferenc váratlan halálát követően már nem nyílt lehetőség a kiadására (KÁDÁR 1986, 259).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Belavin, A. M. & Krilasova, N. B. (2021). История дружбы и сотрудничества с Иштваном Фодором, сохранившаяся в электронной переписке. *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции* 18, 17–43.
- Fodor I. (2015). A régmúlt kövületeinek vizsgálata a változó időben. In Kovács Kiss Gy. (szerk.), *A történész műhelye*. Kolozsvár: Korunk-Press Kiadó, 45–64.
- Fodor I. (2021). Автобиография. *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции* 18, 5–7.
- Fodor I. & Biczó P. (2014). Dr. Kovalovszki Júlia (1931–2014). *Folia Archaeologica* 56, 211–215.
- Fodor I. & Németh P. (1972). A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásainak első három évéről (1969–1971). *Szabolcs-Szatmári Szemle* 7/1, 89–100.
- Ivanov, V. A. (2021). Как начиналась наша дружба. *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции* 18, 8–16.

⁸ Élete során 43 helyszínen végzett leletmentést vagy tervásatást, amelyek közül számos több éven át tartott (RÉVÉSZ 2021; vö. FODOR 2021, 5).

Langó Péter • Fodor István és a magyar őstörténet, honfoglaláskor és középkor kutatása

Izmajlov, I. L. (2021). «Пылать, как факел...»: вспоминая друга и коллегу Иштвана Фодора. Труды Камской археолого-этнографической экспедиции 18, 55–62.

Kádár Z. (1986). Fülep Ferenc (1919–1986). *Archaeológiai Értesítő* 113, 257–259.

Klima L. (2016). *Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. Budapest: MTA BTK.

Klima L. (2021). Fodor István (1943–2021). *Archaeológiai Értesítő* 146, 271–273.

Klima L. (2021a). Fodor István (1943–2021) – *megjelenés alatt*

Klima L. & Türk A. (2021). Fodor István (1943–2021) emlékére. In Klima L. & Türk A. (szerk.), *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében. Budapest, 2020. november 11–13*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 23. Budapest: Martin Opitz Kiadó – PPKE RI – BTK MÖT, 241–245.

Koszticina, A. V. (2021). Библиографический список публикаций Фодора Иштвана. Труды Камской археолого-этнографической экспедиции 18, 124–165.

Kovács L. & Németh P. (1970). „A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásainak első három évéről (1969—1971)”. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 6/4, 49–59.

Kovaljev, M. V. & Kuzminih, Sz. V. (2021). Памяти Иштвана Фодора (1943–2021). Российская археология 2021/4, 214–216.

Langó, P. (2005). Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In Mende, B. G. (eds.), *Research on the prehistory of the Hungarians: A review*. Varia Archaeologica Hungarica 18, 175–340.

László Gy. (1944). *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest: Püski, 1944.

László Gy. (1961). *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön*. Budapest: Akadémiai.

Mátyás I. (1985). Erre egy egész élet kell. *Népszava* 113, december 7, 8.

Mesterházy K. (1993). A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. *Századok* 127, 270–311.

Mesterházy K. (2021). László-iskola. In Gróf P. – Hoppál M. & Szabados Gy. (szerk.), *„Elődeim kezét fogom, az ő munkájukat folytatom” Emlékkötet László Gyula halálának 20. évfordulójára*. Budapest: Európai Folklór Intézet, 140–182.

MFME (1984). Fodor István bibliográfiája. *MFME Studia Archaeologica* 9, 11–23.

Prohorova, V. A. (ред.) (1972). Городище Хулаш и памятники средневековья Чувашского Поволжья. Чебоксары: НИИ при Совете Министров Чувашской АССР.

Révész L. (2020). *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Szeged – Budapest: SZTE RI – BTK RI – MNM – Martin Opitz Kiadó.

Révész L. (2021). Elhunyt Fodor István (1943–2021). <https://mnm.hu/hu/muzeum/hirek/nekrolog-elhunyt-fodor-istvan-1943-2021>

Róna-Tas A. (1995). *A magyarság korai története*. Szeged: JATE MÖK.

Rudenko, K. A. (2021). Взгляды Иштвана Фодора на взаимодействие волжских булгар и венгров по данным археологии и письменных источников. Труды Камской археолого-этнографической экспедиции 18, 63–73.

Ser, Ja. A. (2001). О состоянии археологии в России (продолжение полемики). <https://kzref.org/ya-a-sheer-arheologicheskoe-obrazovanie-v-rossii-realenosti-i-p.html>

Tiskin, A. A. (2021). О сотрудничестве с Иштваном Фодором. Труды Камской археолого-этнографической экспедиции 18, 44–54.

Tomka P. (1988). Recenzió Erdélyi István: Pannóniai húsvét című kötetéről. *Századok* 122, 230–232.

Vásáry I. (2008). *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest: Balassi Kiadó.